

הרב צבי שורץ

ארץ הגפן והתאנה

הקדמה

פעמים מספר בתנ"ך¹ מופיעים מיני הגפן והתאנה ביחד כצמד גידולים, בעיקר בתיאור של ביטחון ושלווה. דוגמאות לכך אפשר למצוא במלכים (א ה, ה): 'וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מדן ועד באר שבע', ובמיכה (ד, ד): 'וישבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו ואין מחריד'. נשאלת השאלה: מדוע נבחרו דווקא גידולים אלו לבטא את המציאות השלווה של הארץ? והרי בפסוק שמתאר את הארץ הטובה² - 'ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון ארץ זית שמן ודבש' - יש מיני גידולים נוספים, ומדוע לא יוזכרו הזית או הרימון או התמר?

א. עצי פרי השוטים ושכיהים

שיח הגפן ועץ התאנה הם הגידולים הראשונים המוזכרים בתורה,³ והם מוזכרים בתנ"ך פעמים רבות יותר משאר הגידולים. בתקופת המקרא היו הגפן והתאנה המטעים החשובים והשכיחים ביותר בנוף הארץ, ולכן היו הענף הכלכלי החשוב ביותר בה.⁴ הם מאפיינים תקופת שלום ושלווה, כי הם מסמלים עושר ושפע, כשהארץ כולה מניבה יכול רב. כך אפשר להבין את נבואת החורבן, שמדברת על בצורת דווקא בעצים אלו: 'אין ענבים בגפן ואין תאנים בתאנה'.⁵ בהמשך הנבואה, לא רק הפרי כלה, אלא אף 'העלה נבל', ולא נותרו ענפים ועלים להצל תחתם. הישיבה בצל הגפן והתאנה אינה רק סמל לרווחה כלכלית, אלא גם לשלווה ביטחונית, ועתה, לא רק שכלתה הרווחה, אלא יש צורך להישגב מפני אויב צפוי: 'האספו ונבואה אל ערי המבצר'.⁶ לא עוד שלווה כפרית, אלא התבצרות בערי מבצר.⁷ וכשהאויב האכזרי עושה שמות בארץ: 'יאכל גפנך ותאנתך';⁸ וכשנוף הארץ הופך לשממה: 'והשימותי גפנה ותאנתה';⁹ והארבה המשמיד את הצומח ומגרד את הקליפה החיצונית וחושף את הענף הלבן: 'שם גפני לשמה ותאנתי לקצפה,

1. מלכים א ה, ה; מל"ב יח, לא; ישעיהו לו, טז; מיכה ד, ד; יואל ב, כב.

2. דברים ח, ח.

3. אדם וחוה תופרים חגורות מעץ התאנה - בראשית ג, ז; נח נוטע כרם - בראשית ט, כ.

4. פליקס, עולם הצומח המקראי, ערך גפן עמ' 17, ערך תאנה, עמ' 33.

5. ירמיהו ת, יג.

6. שם.

7. י. שביב, בית מדרש וירטואלי הר עציון, 'אין ענבים בגפן ואין תאנים בתאנה'.

8. ירמיהו ה, יז.

9. הושע ב, יד.

חשוף חשפה והשליך, הלבניו שריגיה;¹⁰ וביום צרה: 'תאנה לא תפרח ואין יבול בגפנים'.¹¹ כך, מתוך תיאורי חורבן אלו, שמדגישים דווקא את הגפן ואת התאנה, אפשר להבין שאלו גידולים נפוצים ביותר והענף הכלכלי העיקרי, וכריתתו היא אסון קשה שיביא מחסור, עוני ורעב. לכן, באחרית הימים, מנבא הנביא שיחזור השפע: 'כי עץ נשא פריו תאנה וגפן נתנו חילם';¹² 'וישבו איש תחת גפנו ותחת תאנתו ואין מחריד'.¹³ תיאורי החורבן והשממה, רק של עצי הגפן והתאנה, מיישבים תמיהה נוספת: מדוע לא נזכר עץ הזית בתיאורי השלווה, לצד הגפן והתאנה? הרי גם הוא ענף כלכלי חשוב, והוא גם עץ שכיח בארץ ויש לו נוף מצל, ותוצרתו נזכרת בתורה יותר מן התאנה: 'ואספת דגןך ותירושך ויצהרך'.¹⁴ ייתכן שבשל עמידותו של עץ הזית ויכולתו להניב פרי גם בימים קשים, במקומות קשים לגידול (זית כזה אינו ראוי לביכורים)¹⁵ וגם בשנות בצורת, הוא אינו יכול להוות מודל למטע מניב. רק עץ שבימי בצורת אין לו כלל פרי יכול לשמש מודל של שלווה כשהוא שופע פרי.

ב. עצי צל מניבים

במאמרו 'גידול הגפן בתקופות קדומות בין הר למדבר'¹⁶ מסביר ד"ר יוסי שפנייר את תיאור השלווה והשקט בישיבה בצל הגפן והתאנה. תיאור זה כולל שפע של עצים עמוסי פרי וישיבה נעימה בצילם. הגפן והתאנה הם גידולים שתחתם אפשר לשבת, כי לתאנה נוף רחב, כמו שמופיע בשיר השירים רבה (פר' ו):

רבה ר' חייא בר אבא ותלמידיו, ואית דאמרי ר' עקיבא ותלמידיו, ואית דאמרי רבי יהושע ותלמידיו, הוו נהיגין יתבין פשטין תחות חדא תאנה [שהיו נוהגים לשבת ולעסוק בפשט התורה תחת תאנה אחת].

גם הגפן, שאחת משיטות הגידול שלה היא שיטת ההדליה, מאפשרת ישיבה תחתיה. כשרוצים לתאר חיי עושר ושלווה, מתארים את הישיבה בצל הגפן. לעומתה עצי הרימון והתמר אינם מצטיינים בנוף מצל. כך לדברי ד"ר מיכאל זהרי:¹⁷ 'הצל של עץ התאנה ידוע כמרענן וקריר יותר מצילו של האוהל'. עצי תאנה שגדלו בסמוך לכרמים בארץ ישראל הקדומה סיפקו לפועלים שעבדו בשדות מקומות אידיאליים למנוחה קלה. לפי פירוש זה, זהו תיאור של מנוחת העובד המתוקה, אחרי אסיף הפירות שמעשיר את בעל הבית, ולפועליו יש תנאי עבודה הולמים. בסיומו של יום ארוך וחם, יכלו גם בני

10. יואל א, ז.

11. חבקוק ג, יז.

12. יואל ב, כב.

13. מיכה ד, ד.

14. דברים יא, יד.

15. רמב"ם, הל' ביכורים פ"ב ה"ג: 'אין מביאים ביכורים לא מזיתים שבעמקים' (כי אינם זיתים משובחים ושמנם מועט).

16. מים מדלייו 14 (תשס"ג) שנתון מכללת ליפשיץ, א' זלקין (עורך) עמ' 209-225.

17. 'Plants of the Bible' ערך תאנה, עמ' 276.

המשפחה לשבת מתחת לעץ התאנה שלהם וליהנות איש בחברת רעהו. תחת הגפן מזמין האיכר את האורחים הבאים לבקר: ¹⁸ 'ביום ההוא... תקראו איש אל רעהו אל תחת גפן ואל תחת תאנה'.¹⁹ יתרה מזו, עץ התאנה גומל לבעליו בשפע של פירות מזינים. לפיכך, מימי שלמה המלך, סימלה הישיבה תחת עץ התאנה שלוה, שגשוג ורווחה.

ג. היי הפרט והכלל

הרב דוד חי הכהן²⁰ מביא בשם הרצי"ה קוק זצ"ל את השוני שבין הגפן ובין התאנה: הגפן מסמלת את הכלל ואת החברה, והתאנה את הפרט. מרן הרב קוק זצ"ל²¹ מסביר את ההבדל בין ברכת 'הטוב והמטיב' על היין לבין ברכת 'הטוב והמטיב' על גשמים: ...ולדעת הרי"ף²² דברכת הטוב והמטיב היא דווקא כשיש לו שותף בקרקע, אבל אין לו שותף מברך שהחיינו. ולא מהני מה שכל סביבותיו נהנים ג"כ, מפני שטובתם חלוקה [כי הוא לא מרגיש את טובת חברו אלא רק את טובת עצמו].

בהמשך שואל הרב קוק: לדעת הרי"ף, איך מברכים על כוס יין את ברכת 'הטוב והמטיב' כששותים בחבורה? הרי גם כאן כל אחד וכוסו המיוחדת לו, וזה דומה למי שאין לו שותפים בקרקע, שמברך רק שהחיינו! עונה על כך הרב קוק, שעניינו העיקרי של היין הוא שהוא משמח,²³ והשמחה באה לידי ביטוי דווקא בחבורה, ששם השמחה גדולה יותר, והשמחה היא כללית. לכן היין מסמל את החיבור לכלל. שתיה של כל בני החבורה מחברת ואיננה מפרידה, ואף שכוסו של היחיד חלוקה, הרי השמחה היא מאחדת. לעומת הגפן, התאנה מסמלת את הפרט, כי זמן גידול של כל תאנה שונה, והתאנים נלקטות אחת אחת.²⁴ ירמיהו, שחי בתקופת החורבן, מתאר את דרגתם של ישראל, שהיא פוחתת וכל אחד דואג לעצמו. הוא משתמש בעץ התאנה כמשל:

הראני ה' שני דודאי תאנים מועדים... הדוד אחד תאנים טובות מאד כתאני הבכורות והדוד השני תאנים רעות מאד אשר לא תיאכלנה מרוע.²⁵

צדקיהו ושריו ושארית ירושלים נמשלו לתאנים הרעות. ירמיהו המשיל את ישראל בשעת החורבן דווקא לתאנה, שמסמלת את היחיד, שכן הפורענות באה לעם על שאיננו מרגיש אחריות ומעורבות לכלל. לכן השילוב של הגפן והתאנה בתיאור השלווה מסמל שחיי הפרט וחיי הכלל הם שלמים. יתרה מכך, טובת הכלל קודמת לטובת הפרט. לכן

18. נסים קריספיל, ילקוט הצמחים, כרך ק-ת, ערך תאנה עמ' 1592.

19. זכריה ג, י.

20. 'פרי הארץ', לרב דוד חי כהן, הכלל והפרט.

21. הראי"ה קוק, משפט כהן, סי' קכד (הלכות טהרה עמ' רעד).

22. ברכות מג ע"ב בדפי הרי"ף.

23. ברכות לה ע"ב.

24. במדבר רבה, פרשת נשא יב, ט: 'למה נמשלה תורה כתאנה? שרוב האילנות הזית הגפן והתמרה נלקטים כאחת והתאנה נלקטת מעט מעט'.

25. ירמיהו כד, א-ח.

הנביא מקדים בפסוק את הגפן לתאנה, לומר שיש חשיבות לאושרו של הפרט, אך הוא משני, ומקומו אחרי אושרו של הכלל. זוהי מעלתם של ישראל, שגם הפרט וגם הכלל חיים בשלווה בחברה ערכית, ושחיי הכלל בה קודמים לחיי הפרט.

ד. ארץ הגפן והתאנה – ארץ חלב ודבש

בספרו 'המקרא והמסורה'²⁶ מחדש הרב ראובן מרגליות שלפעמים חלב במקרא הוא כינוי ליין לבן, בעיקר במקומות שבהם החלב נזכר בהקבלה ליין, כמו בפסוק 'שתיתי ייני עם חלבי אכלו רעים שתו ושכרו דודים'²⁷ או בפסוק 'חכלילי עיניים מיין ולבן שיניים מחלב'.²⁸ לפי זה, הגפן והתאנה יכולות להיכלל בכינוי חלופי ל'ארץ זבת חלב ודבש': חלב - היין הלבן, ודבש - התאנים המתוקות, כפי שאומר רש"י:²⁹ 'כל מתיקת פרי קרוי דבש'. יש להעיר שפירושו של רש"י על הפסוק בשמות (יג, ה) 'ארץ זבת חלב ודבש' - 'החלב זב מן העצים והדבש זב מן התמרים ומן התאנים' - הוא דרשני יותר מאשר פשוטי, וה'גור אריה' על רש"י מעיר:

אע"ג שאין הארץ זבת חלב, רק שהוא זב מן העצים, כיון שהעצים בארץ, נקרא ארץ זבת חלב.

המהר"ל מעיר שהחלב אינו זב מהארץ אלא מהעצים. א"כ מדוע נבחר החלב לאפיין את טיבה של הארץ? למקרא הנ"ל, אם נאמר שהחלב הוא יין לבן, מובן מדוע כינו את הארץ 'ארץ זבת חלב ודבש': העצים גדלים בארץ ויונקים ממנה, ואילו עצים מהלכות על הארץ. הפועל זב מתאים גם לשפעת פירות שמהם יוצא עסיס, כמו בתיאור הנביא:³⁰ 'והטיפו ההרים עסיס וכל הגבעות תתמוגגנה'. ייתכן שתיאור הארץ דווקא בביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' ולא בביטוי 'ארץ גפן ותאנה' בא כדי לכלול את כל המשמעות של השפע: אם הפירוש הפשוט למילים 'חלב ודבש' הוא גפן ותאנה, הביטוי מרמז גם לשפע חלב מן הצאן ולדבש דבורים, ואם הפשט הוא חלב עצים, הביטוי מרמז גם ליין הגפן הלבן.³¹ נראה שהתרגום ירושלמי³² (הנקרא תרגום יונתן), שפירש: 'ארעא דפירהא שמינין כחלב וחליין כדבש', הבין כי העיקר הוא לא זיהוי מין העצים, אלא המתקנות והשומן שיש בפירות הארץ. לכן אפשר להרחיב יותר ולומר ששבח הארץ כולל גם שפע של פירות וגם שפע של תוצרת חלב מן החי.

26. המקרא והמסורה, פרק יח, 'ארץ זבת חלב ודבש', עמ' סב-סד.

27. שיר השירים ה', א ובתרגום: 'נסוך חמר סומך וחמר חויר', דהיינו יין לבן ויין אדום.

28. בראשית מט, יא, ובמדרש ב"ר פרשה צח, יד 'כבס ביין לבושו זה החלב; בדם ענבים סותה - זה האדום' מסביר בעל 'מתנות כהונה': 'זה החלב - כלומר יין לבן. כי כיבוס מטרתו להלבין'. ובספרו 'אם למקרא' כתב הרב אליהו בן אמוזג שבלשון ערבי קורין ליין לבן חלבון. ביחזקאל כז, יח, נזכר 'יין חלבון', וברש"י: 'יין לבן מבושל'.

29. רש"י ויקרא ב, יא ד"ה וכל דבש.

30. עמוס ט, יג.

31. בהלכה: שו"ע, או"ח סי' רעב סעי' ד; ובמ"ב ס"ק י: קודם היין האדום ללבן כי הוא משובח יותר. אך המהרש"א, בכתובות קיא ב ד"ה שמא אומר שהיין הלבן בריא יותר.

32. דברים יא, ט.

על פי חידושו של הרב מרגליות מתיישבות גם פרשות נוספות במקרא. בפרשת המרגלים, הם מתארים את הארץ: 'וגם זבת חלב ודבש היא וזה פריה',³³ ומפליא שהתורה, שברצונה להזכיר שבחה של ארץ ישראל, לא מזכירה את היין אלא כותבת 'זבת חלב ודבש'. והרי דבש תמרים היה בעיקר ביריחו, ולא בכל ארץ ישראל! ואף אם הכוונה למיץ התאנה, שהרי כל מתיקת פרי קרוי דבש - 'כי כל שאור וכל דבש וגו' - מ"מ הגפן הרי קודמת לתאנה וחשובה ממנה, ואיך יקדימו את הדבש ליין?!

גם הצירוף של 'חלב ודבש' מוזר הוא, שהרי בתנ"ך שגור הצמד 'גפן ותאנה', כאמור לעיל, ואיך השמיטה התורה את שבח היין ונקטה במקומו את החלב, שאיננו מגידולי הקרקע של א"י?³⁴ אלא שלפי חידושו של הרב מרגליות, החלב בדברי המרגלים הוא כינוי לאשכול הענבים שהביאו, ולא מצינו שהביאו עימם גם חלב.³⁵

מאמרו של הרב מרגליות התפרסם לראשונה בירחון 'ההד' בשנת תרצ"ו, והרב שבת סגל³⁶ כתב בהתפעלות שהמאמר הזה הוא תגלית מפתיעה, ופלא שלא עמדו הפרשנים על כך עד היום. וגם הוא עצמו הוסיף הוכחה יפה לאמיתות הביאור: עבר הירדן הוא מקום מקנה, ובני גד ובני ראובן חמדו אותו, כיוון שהיה להם מקנה רב. במשנה במסכת ביכורים (פ"א מ"י) נאמר: 'אין מביאין ביכורים מעבר הירדן, כיוון שאינה זבת חלב ודבש'. ולכאורה הדבר תמוה, שכן בוודאי הייתה ארץ זו ארץ זבת חלב, שהרי הייתה ארץ מקנה?³⁷ וע"כ צ"ל שהביטוי 'אינה ארץ זבת חלב' כוונתו שאין בה ריבוי יין, כי עבר הירדן אינו מקום גפנים.

לפי חידושו של הרב מרגליות אפשר לומר שברכת יעקב ליהודה, על שפע הגפן בנחלתו, מזכירה במקביל בכל פסקה את שני סוגי היין; את היין האדום וגם את היין הלבן:³⁸

אוסרי לגפן עירה, ולשורקה בני אתונו [שרק - צבע אדום]³⁹
 כיבס ביין לבושו⁴⁰, וכדם ענבים סוטה [דם - אדום]
 חכלילי עיניים מיין, ולבן שיניים מחלב [חכלילי - אדום]⁴¹

33. במדבר יג, כז.
 34. הרב מ. גרינברג, <https://www.zomet.org.il/?CategoryID=160&ArticleID=6104>.
 35. המקרא והמסורה, עמ' סג בהערה 2.
 36. שם, עמ' סד הערה 5.
 37. הערת עורך: י"פ. כמובן יש לדחות את הראיה, כי חז"ל השתמשו בביטוי ובכינוי 'ארץ זבת חלב ודבש' כמושג מקביל לארץ ישראל בקדושתה, לאמור ששם חייבים במצוות התלויות בה, ולא נקטו במושג במובן המילולי במשמעות של התכונות הפיזיות של ארץ שיש בה הרבה חלב ודבש.
 38. הערת עורך: י"פ. ואמנם עי' רמב"ן, ב"ב צז ע"ב, שיין לבן אינו יין, שנאמר 'אל תרא יין כי יתאדם', ועי' שו"ע, או"ח סי' ערב סע"א א.
 39. כתובות יז ע"א 'לא כחל ולא שרק', וברש"י: 'שרק - צבע המאדים את הפנים'.
 40. עיין לעיל הערה 28.
 41. משלי כג, כט: 'למי חכלילות עיניים' - עיניים אדומות, כך פירשו: רש"י, מצודות, אבן עזרא ותרגום יונתן.

ה. עצי גן עדן

בפרשת בראשית הושם האדם בגן עדן ונאסר עליו לאכול מעץ הדעת, או בכינויו המלא 'עץ הדעת טוב ורע'. נחלקו החכמים בזיהויו של העץ - אם הוא חיטה, גפן או תאנה. הזיהוי כגפן הוא כנראה משום שהיין הוא גם טוב וגם רע, כי מעט יין משמח וריבוי יין משכר.⁴² את זיהוי עץ הדעת כתאנה מנמקים חז"ל בכך שאדם וחוה כיסו את עצמם בעלה תאנה ותפרו ממנו חגורות, כתיקון לחטא 'בדבר שקלקלו בו נתקנו'.⁴³ מכל הנ"ל יוצא שגפן ותאנה הם עצי גן עדן, שקשורים בסיפור הבריאה לקלקול ולחטא. ואולם לעתיד לבוא, בימי השלווה, כשיתוקנו חטאי בראשית, הישיבה דווקא תחת הגפן והתאנה לא רק תיחשב לשלווה גשמית אלא תקנה הרגשה מרוממת של חידוש ימים בגן עדן כבימי קדם, ויהיה אפשר לאכול מעצי הגפן והתאנה תוך כדי תיקון חטאי בראשית.

42. ברכות לה ע"ב: 'טובא גריר, פורתא סעיד ומשמח'.

43. סנהדרין ע"ב.